

Διονύσης Χουρμούλης

ΟΙ ΕΛΛΗΝΟ-ΣΟΒΙΕΤΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ, 1978-1985:
ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΟΡΙΑ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ
ΤΟΥ «ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΨΥΧΡΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ»

Παρά την επιδείνωση του διεθνούς κλίματος, με αφορμή κυρίως τη νέα κούρσα πυρηνικών εξοπλισμών των δύο στρατοπέδων στην Ευρώπη από το 1978 και εξής, Ελλάδα και Σοβιετική Ένωση κινήθηκαν δραστήρια για μια πιο ουσιαστική προσέγγιση. Το 1978 ο υπουργός Εξωτερικών Γεώργιος Ράλλης επισκέφθηκε τη Μόσχα, ενώ το 1979 ακολούθησε ο πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής, ο οποίος είχε γόνιμες συνομιλίες με τη σοβιετική ηγεσία. Από τα τέλη του 1981 ο νέος Έλληνας πρωθυπουργός Ανδρέας Παπανδρέου προσπάθησε να προωθήσει υφιστατική πολιτική (με έμφαση στο ζήτημα των πυραύλων μέσου βεληνεκούς και γενικότερα του πυρηνικού αφοπλισμού), αλλά και να εμβαθύνει τη συνεργασία με τη Μόσχα. Αποκορύφωμα, ίσως, αυτών των προσπαθειών υπήρξε η επίσημη επίσκεψη του πρωθυπουργού Νικολάι Τιχόνωφ στην Αθήνα στις αρχές του 1983, που συνοδεύθηκε από την υπογραφή σημαντικών συμφωνιών, ενώ και ο Παπανδρέου επισκέφθηκε τη Μόσχα το 1982, το 1984 και το 1985. Ωστόσο, τελικά σε όλη αυτή την περίοδο, παρά την ύπαρξη καλού κλίματος, την υπογραφή κάποιων οικονομικών συμφωνιών και την προώθηση της συνεργασίας σε τομείς «χαμηλής πολιτικής», αποδείχθηκε ότι το καθεστώς του διπολισμού και η διατήρηση ίσων αποστάσεων εκ μέρους της ΕΣΣΔ στο ζήτημα των ελληνοτουρκικών σχέσεων, έθετε σαφή όρια στις δυνατότητες συνεργασίας και εμβάθυνσης των σχέσεων των δύο μερών.

Εισαγωγή

Η πτώση της δικτατορίας, τον Ιούλιο του 1974, και η Μεταπολίτευση σηματοδότησαν, μεταξύ άλλων, και τη ριζική επαναθεώρηση των σχέσεων της Ελλάδας με τη Σοβιετική Ένωση και τον ανατολικό συνασπισμό συνολικά. Παρότι και επί δικτατορίας η Ελλάδα είχε διατηρήσει τουλάχιστον ανεκτές σχέσεις με τη Μόσχα και τα περισσότερα κομμουνιστικά κράτη της Ευρώπης, αναπόφευκτα ο φανατικός αντικομμουνισμός του καθεστώτος και η προσήλωσή του στις Ηνωμένες Πολιτείες και το ΝΑΤΟ επηρέαζαν τις σχέσεις με τη Σοβιετική Ένωση.¹

¹ Για τις σχέσεις του δικτατορικού καθεστώτος με τη Σοβιετική Ένωση και τα κράτη της ανατολικής Ευρώπης, βλ. το έργο αναφοράς του Σωτήρη Βαλντέν, *Παράταιροι*

Όμως, από τον Αύγουστο του 1974 και εξής, οι ελληνοσοβιετικές σχέσεις έβαιναν, αργά αλλά σταθερά, βελτιούμενες. Σε αυτό είχε συμβάλει, πέρα από την αποκατάσταση της δημοκρατίας, η άμεση νομιμοποίηση του ΚΚΕ καθώς και η εγκαίνιαση μιας περισσότερο πολυδιάστατης εξωτερικής πολιτικής, με νέα ανοίγματα προς τους βόρειους γείτονες της χώρας αλλά και προς άλλα κράτη της ανατολικής Ευρώπης.² Εμμέσως, η ραγδαία άνοδος του αντιαμερικανισμού στην ελληνική κοινή γνώμη,³ αλλά και η αποχώρηση από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ,⁴ καθιστούσαν το Κρεμλίνο περισσότερο πρόθυμο να καλλιεργήσει καλό κλίμα στις σχέσεις με την Αθήνα. Ένας άλλος παράγοντας, που ευνόησε τη βελτίωση των διμερών σχέσεων, υπήρξε η χρονική σύμπτωση της Μεταπολίτευσης με την προετοιμασία και τελικά τη σύγκληση (στο Ελσίνκι) της Διάσκεψης για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη (ΔΑΣΕ). Πράγματι, το «πνεύμα του Ελσίνκι» συνέπεσε με το αποκορύφωμα της ύφεσης (*détente*) του ψυχροπολεμικού ανταγωνισμού Ηνωμένων Πολιτειών–Σοβιετικής Ένωσης και ΝΑΤΟ–Συμφώνου Βαρσοβίας στην Ευρώπη στα μέσα της δεκαετίας του 1970.⁵

Πρέπει ωστόσο να υπογραμμιστεί ότι, κατά την περίοδο που προηγήθηκε και ακολούθησε την τομή του 1974, Σοβιετική Ένωση και

Εταίροι: Ελληνική δικτατορία, κομμουνιστικά καθεστώτα και Βαλκάνια 1967-1974 (Αθήνα: Πόλις, 2009).

² Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής [στο εξής: ΙΚΚ], Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή (στο εξής: ΑΚΚ), φακ. 52Α, Υπόμνημα του Υπουργείου Εξωτερικών σχετικά με την ελληνική εξωτερική πολιτική στον χώρο των Βαλκανίων, της ανατολικής Ευρώπης και των ασιατικών κομμουνιστικών χωρών, Αύγουστος-Δεκέμβριος 1977. Βλ. επίσης Lykourgos Kourkouvelas, “*Détente as a Strategy: Greece and the Communist World, 1974-9*,” *The International History Review* 35, no. 5 (2013): 1052-1067, 1052-53 και 1063.

³ Konstantina Botsiou “*Anti-Americanism in Greece*,” στο *Anti-Americanism: History, Causes and Themes, vol. III: Comparative perspectives*, εκδ. B. O. Connor (Oxford/Westport: Greenwood World Publishing: 2007), 213-34, 340-45 (σημειώσεις), 231-32.

⁴ Dionysios Chourchoulis–Lykourgos Kourkouvelas, “*Greek perceptions of NATO during the Cold War*,” *Southeast European and Black Sea Studies* 12, no. 4 (2012): 497-514, 505-6.

⁵ Βλ. αναλυτικά, Eirini Karamouzi, “*Managing the ‘Helsinki Spirit’ in the Balkans: The Greek Initiative for Balkan Co-operation, 1975–1976*,” *Diplomacy & Statecraft* 24, no. 4 (2013): 597-618, 605-6 και 613-14· επίσης, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1945-1981* (Αθήνα: Εστία, 2001), 243-44.

Τουρκία βελτίωσαν σημαντικά τις διμερείς τους σχέσεις και ανέπτυξαν συνεργασία σε πολλούς τομείς. Άλλωστε, στην πράξη η Μόσχα ουδέν μέτρο πίεσης έλαβε εναντίον της Τουρκίας μετά τη διπλή τουρκική εισβολή στην Κύπρο και τη συνεχιζόμενη κατοχή του βόρειου τμήματος του νησιού.⁶ Αντιθέτως, οι Σοβιετικοί προχώρησαν στην παροχή μεγάλης υλικοτεχνικής και οικονομικής βοήθειας και σύναψαν νέες συμφωνίες με την Άγκυρα.⁷ Σημαντικό στοιχείο που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη είναι ότι οι τουρκοσοβιετικές σχέσεις δεν επιδεινώθηκαν ούτε μετά το 1980, όταν κλιμακώθηκε επικίνδυνα ο Ψυχρός Πόλεμος και η Τουρκία, υπό το καθεστώς Εβρέν, επέλεξε να συνταχθεί πλήρως με τις ΗΠΑ και το ΝΑΤΟ.⁸ Αυτονόητα, η παραπάνω πραγματικότητα έθετε σαφείς περιορισμούς στις δυνατότητες της Ελλάδας να προχωρήσει σε ουσιαστικά ανοίγματα προς τους Σοβιετικούς, και κυρίως να προσδοκά σε απτή σοβιετική υποστήριξη στο πολιτικό-διπλωματικό πεδίο.

Διερευνώντας τις δυνατότητες προσέγγισης Αθήνας-Μόσχας, 1976-1978

Ήδη από τα μέσα του 1976 η ελληνική κυβέρνηση είχε αποφασίσει – και καταστήσει σαφές και στη Μόσχα – ότι επιθυμούσε την περαιτέρω βελτίωση των διμερών σχέσεων. Πράγματι, το Κρεμλίνο ανταποκρίθηκε στην ελληνική κρούση. Έτσι, οι δυνατότητες για εμβάθυνση της ελληνοσοβιετικής συνεργασίας διερευνήθηκαν συστηματικά τον Οκτώβριο του 1976, σε συναντήσεις του Έλληνα υπουργού Εξωτερικών Δημήτρη Μπίτσιου και του υφυπουργού Συντονισμού Γιώργου Κοντογεώργη με το Σοβιετικό πρεσβευτή στην Αθήνα, Ουνταλτσώφ. Οι δύο πλευρές επικέντρωσαν την προσοχή και το ενδιαφέρον τους στους τομείς της οικονομικής, εμπορικής, τεχνικής και επιστημονικής και μορ-

⁶ Βλ. σχετικά, Γεώργιος Παπούλιας, *Κείμενα διπλωματίας και πολιτικής* (Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2012), 91, 94· Άγγελος Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές σχέσεις* (Αθήνα: Πατάκης, 2015), 178-9, 222, 229.

⁷ Andreas Stergiou, *Greece's Ostpolitik: Dealing with the "Devil"* (Cham: Springer, 2021), 120-21.

⁸ Duygu Sezer, "Peaceful Coexistence: Turkey and the Near East in Soviet Foreign Policy," *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 481 (1985): 117-126.

φωτικής συνεργασίας.⁹ Πάντως, μετά το φθινόπωρο του 1976, και ως το φθινόπωρο του 1978, δεν υπήρξε αξιοσημείωτη κινητικότητα, παρά μόνο διερευνητικές επαφές και μικρά βήματα για περαιτέρω προσέγγιση Μόσχας και Αθήνας.¹⁰ Παρόλα αυτά, στα τέλη Απριλίου του 1977 υπογράφηκε διμερής εμπορική συμφωνία, η οποία ρύθμισε επίσης ζητήματα συνεργασίας στους τομείς της βιομηχανίας, της ναυτιλίας και του τουρισμού.¹¹

Αργότερα, και παρά τη σταδιακή επιδείνωση του διεθνούς κλίματος (με αφορμή κυρίως τον αγώνα των δύο υπερδυνάμεων για επιρροή στον Τρίτο Κόσμο και τη νέα κούρσα πυρηνικών εξοπλισμών των δύο στρατοπέδων στην Ευρώπη από το 1977-1978 και εξής), Ελλάδα και Σοβιετική Ένωση κινήθηκαν δραστήρια για μια πιο ουσιαστική προσέγγιση.¹² Φαίνεται ότι και πάλι η πρωτοβουλία προήλθε κυρίως από την ελληνική πλευρά. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο Καραμανλής, μετά την εκλογική του νίκη το Νοέμβριο του 1977, κατά τις προγραμματικές του δηλώσεις στη Βουλή στις 14 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους, τόνισε μεν ότι «η θέση της Ελλάδας είναι από παράδοση και από ανάγκη στη δημοκρατική Δύση», αλλά αποπειράθηκε να ρίξει «γέφυρα» και στη Μόσχα. Ο Έλληνας πρωθυπουργός υπογράμμισε πως:

«Πρόθεση της Κυβερνήσεώς μου είναι όχι απλώς να συνεχίση, αλλά και να διευρύνη τις φιλικές αυτές σχέσεις –οικονομικές, εμπορικές, πολιτιστικές– με τον Ανατολικό κόσμο και ιδιαίτερα με την Σοβιετική Ένωση. Αν μέχρι σήμερα οι σχέσεις μας με τη μεγάλη αυτή Χώρα, δεν έφθασαν στο επιθυμητό επίπεδο, γι' αυτό μπορώ να σας βεβαιώσω ότι δεν ευθύνεται η Ελλάς».¹³

Λίγο αργότερα, στις 9 Ιανουαρίου 1978, υπήρξε συνάντηση του Έλληνα πρωθυπουργού με το Σοβιετικό πρεσβευτή Ουνταλτσώφ. Εκεί διαπιστώθηκε η κοινή βούληση για περαιτέρω ανάπτυξη των διμερών σχέσεων, ενώ ο Καραμανλής έθεσε τα εξής ζητήματα: της ενθάρρυνσης της τουρκικής αδιαλλαξίας από τη Σοβιετική Ένωση (παρατήρηση

⁹ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής: αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, τ. 9, (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1995), 315.

¹⁰ *The Times*, 17-2-1978.

¹¹ Σβολόπουλος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής*, τ. 9, 404.

¹² Κourkouvelas, ό.π., 1060-61.

¹³ *Πρακτικά Βουλής*, τ. 1, Περίοδος Β', Σύνοδος Α' (Αθήνα: 1978), 12.

που δεν δέχθηκε ως πραγματικότητα ο Ουνταλτσώφ), και της επιθυμίας της ελληνικής πολιτείας και των ίδιων των Ποντίων της ΕΣΣΔ να επιτραπεί ο επαναπατρισμός των τελευταίων στην Ελλάδα, κατόπιν φιλικής διευθέτησης ανάμεσα στην Αθήνα και τη Μόσχα.¹⁴

Κατόπιν, τέθηκε ουσιαστικά σε κίνηση η διαδικασία εμβάθυνσης των ελληνοσοβιετικών σχέσεων. Αρχικά, επισκέφτηκε την Αθήνα ο Κωνσταντίν Τσερνιένκο, υψηλόβαθμο στέλεχος του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης (ΚΚΣΕ).¹⁵ Ο Τσερνιένκο εκπροσώπησε το ΚΚΣΕ στο 10^ο συνέδριο του ΚΚΕ που έλαβε τότε χώρα (Μάιος 1978), παράλληλα όμως συναντήθηκε, συνοδεία του Σοβιετικού πρεσβευτή στην Αθήνα, και με τον πρωθυπουργό Κ. Καραμανλή. Το κλίμα που επικράτησε κατά τη συνομιλία εκείνη υπήρξε θετικό και οι δύο πλευρές εξέφρασαν την επιθυμία και την πρόθεση για τη βελτίωση των διμερών σχέσεων. Ο σοβιετικός αξιωματούχος τόνισε ότι υπήρχαν «περαιτέρω περιθώρια συνεργασίας και η σοβιετική πλευρά είναι έτοιμη να εργαστεί προς αυτή την κατεύθυνση» και διαβεβαίωσε ότι το Κρεμλίνο «δεν έχει κανενός είδους αξίωση απέναντι της Ελλάδος». Επιζητούσε τη φιλία της Ελλάδας και να εξαντληθούν τα όποια περιθώρια συνεργασίας σε όλους τους τομείς. Υπέρ της εμβάθυνσης της ελληνοσοβιετικής συνεργασίας, όπου αυτό ήταν εφικτό, τάχθηκε και ο Καραμανλής, ο οποίος υπογράμμισε ότι η ελληνική κυβέρνηση υποστηρίζει σταθερά πολιτική ύφεσης του ψυχροπολεμικού ανταγωνισμού (ιδίως στα Βαλκάνια). Ακολούθως, ανέπτυξε τις θέσεις της Αθήνας για το ζήτημα του ελέγχου και μείωσης της κούρσας των εξοπλισμών (πυρηνικών και συμβατικών), και, κυρίως, για το Κυπριακό και το Αιγαίο. Προέβη μάλιστα στη «διαπίστωση» ότι η τουρκική αδιαλλαξία ίσως να ενθαρρυνόταν και από τη Σοβιετική Ένωση –κάτι που αρνήθηκε ο Τσερνιένκο.¹⁶

Πάντως, ο Τσερνιένκο, εκφράζοντας τις πάγιες σοβιετικές αντιλήψεις, απέφυγε να τοποθετηθεί υπέρ των ελληνικών θέσεων στο Κυπριακό και στο Αιγαίο, διαβεβαιώνοντας με διπλωματικό τρόπο ότι η Σοβιετική Ένωση τασσόταν υπέρ της ειρηνικής επίλυσης των διαφο-

¹⁴ ΙΚΚ, ΑΚΚ, φάκ. 51Β, Σημείωμα συνομιλίας Καραμανλή–Ουνταλτσώφ, 9-1-1978.

¹⁵ Ο Κωνσταντίν Τσερνιένκο διαδέχτηκε τον Γιούρι Αντρόποφ στην ηγεσία του κόμματος και της Σοβιετικής Ένωσης, διατελώντας Γενικός Γραμματέας του ΚΚΣΕ για βραχύ διάστημα (Φεβρουάριος 1984–Μάρτιος 1985).

¹⁶ Σβολόπουλος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής*, τ. 10, 225-27.

ρών της Ελλάδας και της Τουρκίας. Μάλιστα, τόνισε ότι το ζήτημα της τυχόν επέκτασης των ελληνικών χωρικών υδάτων και του εναέριου χώρου στο Αιγαίο ήταν «λεπτό» διότι ενδιέφερε, εκτός βέβαια από την Ελλάδα και την Τουρκία, και τη Σοβιετική Ένωση και άλλα κράτη, και τάχθηκε εναντίον της επέκτασης ώστε να μην «ανατραπεί το status quo». ¹⁷ Άλλωστε, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, οι Σοβιετικοί είχαν εκφράσει τις θέσεις τους στους Έλληνες ιθύνοντες σχετικά με την υφαλοκρηπίδα και το εύρος της αιγιαλίτιδας ζώνης. Εκείνες οι θέσεις δεν ήταν συμβατές με τα ελληνικά συμφέροντα (και την επικρατούσα ερμηνεία του σχετικού Διεθνούς Δικαίου). ¹⁸ Έτσι, η Μόσχα εξομοίωνε, ως ενέργειες υπονομευτικές του *status quo*, τη δυνατότητα άσκησης των νόμιμων δικαιωμάτων της Αθήνας με τις αναθεωρητικές βλέψεις της Τουρκίας, τις παραβάσεις και παραβιάσεις στο Αιγαίο και την απειλή χρήσης βίας εναντίον της Ελλάδας. Άλλωστε η ελληνική πλευρά ζητούσε από τη Σοβιετική Ένωση να «υποστηρίξει το δίκαιο», ενώ η σοβιετική κυβέρνηση τόνιζε ότι τηρούσε πολιτική «ίσων αποστάσεων». Καθ' όλη την περίοδο που εξετάζει το παρόν κείμενο (δηλαδή τα έτη 1978-1985), δεν υπήρξε ουσιαστική μετακίνηση του Κρεμλίνου από αυτήν την πάγια θέση του σχετικά με τις τριβές και την ένταση της ελληνικής και της τουρκικής πλευράς.

Επιπλέον, από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 (και έως τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1980), οι Σοβιετικοί –παρά τις περί του αντιθέτου επίσημες διακηρύξεις τους– έβλεπαν πλέον με καχυποψία την, ολοένα και αναπτυσσόμενη, διαβαλκανική συνεργασία. Θεωρητικά τουλάχιστον και σε επίπεδο διακηρύξεων, μέχρι περίπου το 1978 το Κρεμλίνο τασσόταν σαφώς υπέρ κάθε πρωτοβουλίας που αποσκοπούσε στην εμπέδωση κλίματος ύφεσης του ανταγωνισμού και στην εμβάθυνση της διαβαλκανικής συνεργασίας – ιδίως μεταξύ των Βαλκά-

¹⁷ ΑΚΚ, ΙΚΚ, φάκ. 51Β, Σημείωμα επί συνομιλίας Καραμανλή–Τσερνιένκο στην Αθήνα, 23-5-1978.

¹⁸ Ενδεικτικά, βλ. ΑΚΚ, ΙΚΚ, φάκ. 13Β, τηλεγράφημα πρεσβείας Μόσχας προς ΥΠΕΞ για τις σοβιετικές θέσεις έναντι των ελληνοτουρκικών διενέξεων, αρ. πρωτ. Φ.3283/16/ΑΣ/397, 29-7-1976· ΑΚΚ, ΙΚΚ, φάκ. 13Β, τηλεγράφημα πρεσβείας Μόσχας προς ΥΠΕΞ για τη σοβιετική θέση επί των ελληνοτουρκικών διενέξεων, αριθ. πρωτ. Φ. 187/128/ΑΣ441, 15-8-1976· ΑΚΚ, ΙΚΚ, φάκ. 13Β, τηλεγράφημα πρεσβείας Μόσχας προς ΥΠΕΞ για τη σοβιετική θέση έναντι των ελληνοτουρκικών διενέξεων, αριθ. πρωτ. 6242.421/66/2260, 16-8-1976.

νιων μελών του ΝΑΤΟ και εκείνων που μετείχαν στο Σύμφωνο της Βαρσοβίας.¹⁹ Ωστόσο, η σοβιετική κυβέρνηση ήταν θετική στη βελτίωση των σχέσεων των βαλκανικών κρατών σε *διμερές* επίπεδο, και όχι σε *πολυμερές*.²⁰ Στην τότε συγκυρία, προφανώς οι Σοβιετικοί έτρεφαν την ελπίδα εκμετάλλευσης του ρήγματος που είχε συντελεστεί στις σχέσεις ΗΠΑ–Ελλάδας, ΗΠΑ–Τουρκίας και Ελλάδα–Τουρκίας εξαιτίας της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο και των συνεπειών της (ελληνοτουρκική ένταση, επιδείνωση σχέσεων Ελλάδα–ΗΠΑ και Τουρκίας–ΗΠΑ, αποχώρηση Ελλάδας από στρατιωτικό σκέλος ΝΑΤΟ, επιβολή αμερικανικού εμπάργκο χορήγησης και πώλησης όπλων προς Τουρκία, αναστολή λειτουργίας αμερικανικών βάσεων στην Τουρκία).

Όμως, περίπου από το 1978 και εξής, καθώς πλέον οι σχέσεις ανάμεσα στα περισσότερα κράτη της βαλκανικής παρουσίαζαν ήδη σημαντική βελτίωση, η σοβιετική ηγεσία άλλαξε στάση, παρότι σε επίπεδο διακηρύξεων συνέχισε να εμφανίζεται καταρχήν θετική στην ιδέα της διαβαλκανικής συνεργασίας. Έτσι, στις επαφές της ιδίως με τη Σόφια, η Μόσχα εμφανιζόταν άκρως επιφυλακτική –σχεδόν αποτρεπτική– στο ενδεχόμενο σύσφιξης των δεσμών της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας με την Ελλάδα και την Τουρκία. Πλέον, η Σοβιετική Ένωση ανησυχούσε (όπως άλλωστε και οι ΗΠΑ) ότι τυχόν *περαιτέρω* διεύρυνση της διαβαλκανικής συνεργασίας και των διμερών σχέσεων των βαλκανικών κρατών ίσως θα υπονόμει τον έλεγχο της κάθε υπερδύναμης στους ελάσσονες εταίρους της.²¹ Εξάλλου, πια είχαν διαφανεί και τα όρια της αποστασιοποίησης της Ελλάδας και της Τουρκίας από τις ΗΠΑ και το ΝΑΤΟ.²²

¹⁹ Artiom Ulunyan, “Karamanlis’ Greece and the Soviet Union (Flashpoints and Observations), late 1950s-1970s,” στο *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα. Διεθνές επιστημονικό συνέδριο*, τ. 2, επιμ. Κωνσταντίνου Σβολόπουλου–Κωνσταντίνας Μπότσιου–Ευάνθη Χατζηβασιλείου (Αθήνα: Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», 2008), 395-405, 404.

²⁰ Sotiris Rizas, “Domestic and External Factors in Greece’s Relations with the Soviet Union: Early Cold War to Détente,” *Mediterranean Quarterly* 24, no. 1 (Winter 2013): 57-80, 78.

²¹ *The Times*, 10-7-1978. Επίσης, Jordan Baev, “The Strange Case of the Bulgarian–Greek Security Cooperation at the End of the Cold War Era,” *Etudes balkaniques* 1 (2015): 174-89, 178-80.

²² Κατά τη διάρκεια του 1978 αφενός ήρθη το αμερικανικό εμπάργκο χορήγησης όπλων στην Τουρκία και επαναλειτούργησαν οι αμερικανικές βάσεις στο έδαφος της

Η εμφάθυνση των ελληνοσοβιετικών σχέσεων μετά το καλοκαίρι του 1978

Ωστόσο, παρότι δεν υπήρξε ουσιαστική συναντίληψη Ελλάδας και ΕΣΣΔ στα παραπάνω ζητήματα, οι διμερείς σχέσεις έμελλε να βελτιωθούν. Τον Ιούνιο του 1978, επισκέφθηκε την Αθήνα οκταμελής αντιπροσωπεία του Ανώτατου Σοβιέτ.²³ Έπειτα, ουσιαστική αφετηρία για τη σταδιακή εμφάθυνση των σχέσεων Ελλάδας–ΕΣΣΔ υπήρξε η πολήμερη επίσημη επίσκεψη του υπουργού Εξωτερικών Γεωργίου Ράλλη στη Μόσχα στο διάστημα 4 έως 11 Σεπτεμβρίου 1978, κατόπιν πρόσκλησης του ομολόγου του. Αντρέι Γκρομύκο. Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτή υπήρξε και η πρώτη επίσκεψη Έλληνα υπουργού των Εξωτερικών στη Σοβιετική Ένωση μετά την επικράτηση των Μπολσεβίκων και την αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων των δύο κρατών το 1924. Της επίσκεψης είχαν προηγηθεί διμερείς επαφές για να προετοιμαστεί, προσεκτικά, το έδαφος για την ανάπτυξη της ελληνοσοβιετικής οικονομικής και τεχνικής συνεργασίας. Οι συνομιλίες του Ράλλη και των Σοβιετικών ιθυνόντων διεξήχθησαν σε πολύ καλό κλίμα, αφού και το Κρεμλίνο επιθυμούσε την καλλιέργεια στενότερων σχέσεων με την Ελλάδα.²⁴ Αλλά και η ελληνική κυβέρνηση, και προσωπικά ο πρωθυπουργός, εξέφρασαν ρητώς ικανοποίηση για την προοπτική βελτίωσης των ελληνοσοβιετικών σχέσεων.²⁵

Οι δύο πλευρές συζήτησαν διεθνή θέματα αμοιβαίου ενδιαφέροντος, με έμφαση στην κατάσταση στη Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή καθώς και στην ευρωπαϊκή ασφάλεια και την αμοιβαία μείωση των στρατιωτικών δυνάμεων των δύο συνασπισμών. Σύμπτωση απόψεων –τουλάχιστον σε επίπεδο επίσημων ανακοινώσεων– υπήρξε και στην ανάγκη ταχείας και δίκαιης επίλυσης του Κυπριακού, με βάση τις αποφάσεις και τα ψηφίσματα του ΟΗΕ. Συμφώνησαν, επίσης, στην ανάγκη περαιτέρω διεύρυνσης των διμερών εμπορικών και οικονομικών σχέσεων. Παράλληλα, υπογράφηκαν δύο συμφωνίες: η Προξενική Σύμ-

γείτονος χώρας, αφετέρου με τη συμφωνία Haig–Ντάβου δρομολογήθηκε η διαδικασία επανένταξης της Ελλάδας στο στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ.

²³ Σβολόπουλος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής*, τ. 10, 307-8.

²⁴ *Ο.π.*, 306-11· Γεώργιος Ράλλης, *Πολιτικές εκμυστηρεύσεις 1950-1989. Αποκαλυπτικές μαρτυρίες για κρίσιμες στιγμές της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής ζωής* (Αθήνα: Προσκήνιο, 1990), 196.

²⁵ *Η Βραδυνή*, 5 και 6-9-1978.

βαση (με την οποία συμφωνήθηκε η ίδρυση γενικών προξενείων στην Οδησό και τη Θεσσαλονίκη), και η Συμφωνία Μορφωτικής και Επιστημονικής Συνεργασίας.²⁶ Επίσης, ο Σοβιετικός πρωθυπουργός Αλεξέι Κοσύνκιν επέδωσε πρόσκληση για την επίσημη έλευση του Κωνσταντίνου Καραμανλή στη Σοβιετική Ένωση.²⁷ Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί, ότι το Σεπτέμβριο του 1978 δύο σκάφη του ελληνικού πολεμικού ναυτικού επισκέφθηκαν εθιμοτυπικά το λιμάνι της Οδησού. Οι Σοβιετικοί ανταπέδωσαν την επίσκεψη τον επόμενο μήνα. Μάλιστα, στο σοβιετικό στολίσκο επέβαινε ο ίδιος ο διοικητής του σοβιετικού στόλου Μαύρης Θάλασσας.²⁸

Μια άλλη σημαντική εξέλιξη έλαβε χώρα λίγο μετά από την επίσκεψη Ράλλη στη Μόσχα: η επίτευξη καταρχήν συμφωνίας ανάμεσα στα ναυπηγεία του Νεώριου Σύρου, αφενός, και του σοβιετικού οίκου “Sudoimport” και του σοβιετικού πολεμικού ναυτικού, αφετέρου, για την επισκευή βοηθητικών σκαφών του σοβιετικού στόλου Μεσογείου και Μαύρης Θάλασσας, καθώς και εμπορικών πλοίων.²⁹ Το πρωτόκολλο με τους ακριβείς όρους υπογράφηκε το Σεπτέμβριο του 1979. Πάντως, η υλοποίηση της συγκεκριμένης συμφωνίας κάθε άλλο παρά εύκολη αποδείχθηκε. Σημαντικοί ανασχετικοί παράγοντες στην απρόσκοπτη εφαρμογή της συμφωνίας υπήρξαν και οι υπερβολικές αντιδράσεις και η καχυποψία των ΗΠΑ, αλλά και άλλων δυτικών εταίρων (περιλαμβανομένης της Τουρκίας, παρότι η ίδια λάμβανε ακόμα και στρατιωτική βοήθεια από τη Σοβιετική Ένωση).³⁰

²⁶ Σβολόπουλος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής*, τ. 10, 308-310· Ράλλης, *Πολιτικές εκμυστηρεύσεις*, 197.

²⁷ *Η Βραδυνή*, 6-9-1978.

²⁸ *The Guardian*, 25-10-1978. *Η Βραδυνή*, 5-9-1978. Αυτή η υπήρξε η πρώτη ανταλλαγή επίσκεψης πολεμικών σκαφών των δύο κρατών από το 1917-18.

²⁹ Βλ. σχετικά σειρά εγγράφων στο ΑΚΚ, ΙΚΚ, φάκ. 54Α, Συνεργασία ναυπηγείων Σύρου με το σοβιετικό ναυτικό και την V/O “Sudoimport”, 30-11-978 έως 2-11-1979.

³⁰ Για τις αντιδράσεις των δυτικών, βλ. ενδεικτικά εφ. *Η Βραδυνή*, 21 και 22-9-1979. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι το ύψος των ελληνοσοβιετικών εμπορικών συναλλαγών ήταν ασήμαντο συγκρινόμενο με το αντίστοιχο ανάμεσα σε ΕΣΣΔ και Τουρκία. Σημαντική ήταν επίσης η οικονομική και τεχνική βοήθεια που είχε χορηγήσει, και εξακολουθητικά χορηγούσαν, οι Σοβιετικοί στην Τουρκία, υποβοηθώντας ιδίως τη βιομηχανική ανάπτυξη της τελευταίας. Για συγκεκριμένα στοιχεία και μεγέθη, βλ. ΑΚΚ, ΙΚΚ, φάκ. 25Β, Σημείωμα ΥΠΕΞ για οικονομική βοήθεια Σοβιετικής Ένωσης προς Τουρκία και για τις οικονομικές σχέσεις ΕΕΣΔ–Τουρκίας, αρ. πρωτ. Φ.3161.

Πράγματι, στις αρχές Οκτωβρίου 1979, κι ενώ ήδη αναβίωνε με αυξανόμενη ένταση ο ψυχροπολεμικός ανταγωνισμός των δύο υπερδυνάμεων, έλαβε χώρα πενθήμερη επίσημη επίσκεψη του Κ. Καραμανλή στη Σοβιετική Ένωση, η πρώτη Έλληνα πρωθυπουργού μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση. Λίγες εβδομάδες πριν την πραγματοποίηση του ταξιδιού εκείνου, κι ενώ Έλληνες και Σοβιετικοί αξιωματούχοι είχαν ήδη συνομολογήσει στην Αθήνα συμφωνία διμερούς οικονομικής συνεργασίας, δεν έλειψε η διατύπωση «ανησυχιών» από μερίδα των αμερικανικών ΜΜΕ, καθώς και διαρροές Αμερικανών αξιωματούχων ήκιστα ενθαρρυντικές για το ελληνικό «άνοιγμα» προς τη Μόσχα.³¹ Άλλωστε τότε –στις 7 Σεπτεμβρίου– υπογράφηκε και το πρωτόκολλο με τους ακριβείς όρους της συμφωνίας για την επισκευή σοβιετικών πλοίων στο Νεώριο Σύρου.³² Αλλά, πέρα από τις φήμες και τις διαρροές, δεν έλειψαν και ενέργειες των ΗΠΑ και άλλων συμμάχων διά της επίσημης οδού. Έτσι, στις 20 Σεπτεμβρίου 1979, το State Department εξέφρασε «σοβαρές ανησυχίες» για την «άνευ προηγούμενου συμφωνία» που προέβλεπε την επισκευή και βοηθητικών σκαφών του σοβιετικού πολεμικού ναυτικού. Το θέμα συζητήθηκε επίσης και στο ΝΑΤΟ, σε επίπεδο Μονίμων Αντιπροσώπων των κρατών-μελών.³³ Δεν πρέπει να λησμονείται ότι στη δεδομένη χρονική συγκυρία οι σχέσεις της Ελλάδας με τις ΗΠΑ δεν ήταν ανέφελες, κυρίως εξαιτίας της συνεχιζόμενης έντασης Ελλάδας–Τουρκίας και της έλλειψης προόδου στο Κυπριακό, αλλά και διότι εκκρεμούσαν τα ζητήματα της επανένταξης της χώρας στη στρατιωτική δομή του ΝΑΤΟ και της οριστικής υπογραφής συμφωνίας για την αναθεώρηση και ανανέωση των «διευκολύνσεων» της Ελλάδας προς τις ΗΠΑ (με έμφαση στο καθεστώς των αμερικανικών βάσεων).³⁴ Πάντως, μετά και από την αντίδραση του Καραμανλή,

22/1, 13-4-1976, και ΑΚΚ, ΙΚΚ, φάκ. 35Β, Σημείωμα περί της οικονομικής βοήθειας της ΕΣΣΔ προς Τουρκία (με ημερομηνία μετά τις 15 Απριλίου 1980). Εύλογα, η ελληνική πλευρά προσδοκούσε, ή έστω διερευνούσε την πιθανότητα, επίτευξης παρόμοιων συμφωνιών με τους Σοβιετικούς.

³¹ Σβολόπουλος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής*, τ. 11, 219-20· επίσης, *Ελευθεροτυπία*, 15 και 26-9-1979.

³² *Ελευθεροτυπία*, 7-9-1979.

³³ *Ελευθεροτυπία*, 21 και 22-9-1979· *Η Βραδυνή*, 21 και 22-9-1979· *Απογευματινή* 22-9-1979.

³⁴ *Η Βραδυνή*, 18-9-1979.

η προεδρία Κάρτερ φρόντισε με επίσημες τοποθετήσεις να διασκεδάσει τις εντυπώσεις.³⁵

Από την άλλη πλευρά, στην εσωτερική πολιτική σκηνή επικράτησε κλίμα συναίνεσης, παρότι υπήρξαν κάποιες περιορισμένες αντιδράσεις (κυρίως από υπερσυντηρητικά ή ακροδεξιά στοιχεία), αλλά και «εκτιμήσεις» μερικών φιλοκυβερνητικών εφημερίδων για κίνδυνο θερμού επεισοδίου στο Αιγαίο.³⁶ Γενικώς, το «άνοιγμα» της ελληνικής κυβέρνησης προς τη Μόσχα είχε την υποστήριξη της μεγάλης πλειοψηφίας της κοινής γνώμης³⁷ και της αντιπολίτευσης. Όχι μόνο, για εύλογους λόγους, του ΚΚΕ και της μη κομμουνιστικής Αριστεράς, αλλά και του ΠΑΣΟΚ και του Ανδρέα Παπανδρέου προσωπικά. Ο τελευταίος, παρότι τότε ακολουθούσε πολιτική πόλωσης και ολομέτωπης σύγκρουσης με την κυβέρνηση της ΝΔ, όχι μόνο υποστήριξε την πολιτική βελτίωσης των ελληνοσοβιετικών σχέσεων αλλά προέβη και σε εκτιμήσεις ότι θα προκύψουν απτά οφέλη από την επίσκεψη Καραμανλή στη Σοβιετική Ένωση.³⁸

Το ταξίδι του Έλληνα πρωθυπουργού έλαβε χώρα, όπως είχε προγραμματιστεί, στις 1-4 Οκτωβρίου 1979. Τον συνόδευσε ο υπουργός Εξωτερικών Γεώργιος Ράλλης. Ο Καραμανλής είχε συνομιλίες με τη σοβιετική ηγεσία, δηλαδή το γενικό γραμματέα της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΣΕ, Λεονίντ Μπρέζνιεφ, τον Κοσύνκιν και τον Γκρομούκο. Για άλλη μια φορά το κλίμα ήταν πολύ καλό, ενώ υπήρξε συναντίληψη στο ευρύτερο πολιτικό πεδίο και σε επίπεδο γενικών αρχών και επιδιώξεων, σύμφωνα με το «πνεύμα του Ελσίνκι»: για παράδειγμα, για την ανάγκη αποκλιμάκωσης της ψυχροπολεμικής έντασης και μείωσης των εξοπλισμών και την εδραίωση κλίματος εμπιστοσύνης ανάμεσα στους

³⁵ *Η Βραδυνή*, 28-9-1979.

³⁶ *Ελευθεροτυπία*, 25-9-1979. Επίσης, αν και η ΕΔΗΚ του Ιωάννη Ζίγδη τασσόταν υπέρ της βελτίωσης των ελληνοσοβιετικών σχέσεων, ωστόσο καταδίκασε την υπογραφή της συμφωνίας του Νεορίου. Μάλιστα, της έδωσε τελείως διαφορετικό χαρακτήρα, αφού χαρακτήρισε την επισκευή και δεξαμενισμό των σοβιετικών πλοίων ως «στρατιωτική βάση».

³⁷ Σχετική δημοσκοπήση δημοσίευσε η *Ελευθεροτυπία* στις 29-9-1979.

³⁸ *Ελευθεροτυπία*, 28-9-1979. Ο Παπανδρέου θεωρούσε ότι το ταξίδι Καραμανλή και συνολικά το «άνοιγμα» στη Σοβιετική Ένωση θα στεφόταν από μεγάλη επιτυχία αν: α) η ελληνική κυβέρνηση εκμαίευε κάποιου είδους εγγύηση της Μόσχας για τα ανατολικά σύνορα της Ελλάδας, και, β) εξασφαλιζόταν η ανοχή των Σοβιετικών σε επέκταση του ελληνικής αιγιαλίτιδας ζώνης στα δώδεκα μίλια.

δύο συνασπισμούς. Στο πεδίο της πρακτικής πολιτικής, η ελληνική πλευρά έδωσε έμφαση στην ανάγκη ανάπτυξης της ενεργειακής συνεργασίας, καθώς η ελληνική οικονομία είχε πληγεί σφοδρά από τη δεύτερη πετρελαϊκή κρίση: ζήτησε αύξηση της αποστολής σοβιετικού πετρελαίου, παροχή φυσικού αερίου (μέσω Βουλγαρίας), καθώς και ανταλλαγή ηλεκτρικής ενέργειας μέσω σύνδεσης με το ενεργειακό κύκλωμα του ανατολικού συνασπισμού – επίσης μέσω Βουλγαρίας. Οι Σοβιετικοί ιθύνοντες εξέφρασαν τη «συμπάθειά» τους για τα ελληνικά αιτήματα και δεσμεύθηκαν να τα εξετάσουν. Επίσης, υπογράφηκε νέα συμφωνία οικονομικής και τεχνικής συνεργασίας, καθώς και άλλες διακρατικές συμφωνίες για το εμπόριο, τη ναυτιλία, την τεχνική, επιστημονική και μορφωτική συνεργασία. Παράλληλα, στις 2 Οκτωβρίου υπογράφηκε από τους δύο πρωθυπουργούς (Καραμανλή και Κοσύγκιν) μακροσκελής κοινή πολιτική δήλωση, με την οποία επιβεβαιωνόταν το καλό κλίμα στις διμερείς σχέσεις και η επιθυμία περαιτέρω εμβάθυνσης της ελληνοσοβιετικής συνεργασίας.³⁹

Ωστόσο, ήδη κατά τους επόμενους μήνες καταδείχθηκαν και τα όρια στη δυνατότητα προσέγγισης και ουσιαστικής συνεργασίας. Η επίσκεψη Καραμανλή τελικά δεν απέδωσε αξιοσημείωτους καρπούς σε πρακτικό επίπεδο. Σε αυτό συντέλεσε μια σειρά πολιτικών και διπλωματικών εξελίξεων, όπως η διατήρηση της σοβιετικής πολιτικής ίσων αποστάσεων έναντι της Ελλάδας και της Τουρκίας, η κλιμάκωση της ψυχροπολεμικής έντασης ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση, και, προφανώς, η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ και η δρομολογηθείσα επανένταξή της στη στρατιωτική δομή του ΝΑΤΟ. Επίσης, τροχοπέδη στην ανεμπόδιστη ανάπτυξη των διμερών οικονομικών και εμπορικών σχέσεων αποτέλεσε η αναποτελεσματική γραφειοκρατία αμφοτέρων των πλευρών, και φυσικά το γεγονός ότι ανήκαν σε δύο διαφορετικά πολιτικά και οικονομικοκοινωνικά συστήματα και μπλοκ.

Ενδεικτική της απροθυμίας των Σοβιετικών να αναπτύξουν ουσιαδώς τις εμπορικές σχέσεις με την Ελλάδα υπήρξε η άρνησή τους να ικανοποιήσουν τις προσδοκίες της ελληνικής πλευράς για χορήγηση αυ-

³⁹ Για την επίσκεψη Καραμανλή στη Σοβιετική Ένωση και τις συνομιλίες του με τους σοβιετικούς ηγέτες Λ. Μπρέζνιεφ και Α. Κοσύγκιν και τον υπουργό Εξωτερικών Α. Γκρομύκο, βλ. τα σχετικά έγγραφα από το Αρχείο Κ. Καραμανλή, καθώς και Σβολόπουλος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής*, τ. 11, σ. 230-54.

ξημένης ποσότητας πετρελαίου σε προνομιακή τιμή και για προσφορά ηλεκτρικού ρεύματος μέσω του δικτύου των βαλκανικών σοσιαλιστικών κρατών. Παράλληλα, απορρίφθηκε το ελληνικό αίτημα για επέκταση στην ελληνική επικράτεια του δικτύου φυσικού αερίου που τροφοδοτούσε τη Βουλγαρία με (φτηνό) σοβιετικό φυσικό αέριο.⁴⁰ Αλλά και η κυβέρνηση Ράλλη δίσταζε να αγνοήσει τις πιέσεις της Δύσης και να προχωρήσει στην –επωφελή για την Ελλάδα– ανανέωση της σύμβασης επισκευής πλοίων στο Νεώριο, που έληξε τυπικά στις 31 Δεκεμβρίου 1980.⁴¹ Ακόμα, ο ίδιος ο Ράλλης έχει παραδεχθεί πως, σε μεγάλο βαθμό, οι απόπειρες για βελτίωση των σχέσεων με τη Σοβιετική Ένωση, και ιδίως η συνομολόγηση της συμφωνίας για την επισκευή πλοίων στο Νεώριο, αποτελούσαν μέρος της προσπάθειας της Αθήνας –και του ίδιου προσωπικά– να ασκηθεί πίεση στις ΗΠΑ προκειμένου να επιλυθεί το ζήτημα της επανόδου της Ελλάδας στη στρατιωτική δομή του NATO και της επίτευξης συμφωνίας για το καθεστώς των αμερικανικών βάσεων.⁴² Συνολικά λοιπόν, παρά τις προσπάθειες των προηγούμενων ετών, περί το 1980-81 το εμπορικό ισοζύγιο Ελλάδας–ΕΣΣΔ παρέμεινε εξαιρετικά αρνητικό για την πρώτη, εξαιτίας και της στροφής της δεύτερης σε άλλες αγορές για την προμήθεια συγκεκριμένης γκάμας προϊόντων, όπως λόγου χάρη το κρασί.⁴³

Το 1980 είχε διαμορφωθεί λοιπόν ένα νέο πλαίσιο, τόσο στη διεθνή πολιτική σκηνή, όπου αναζωπυρώθηκε η ψυχροπολεμική ένταση, όσο και στο επίπεδο των ελληνοσοβιετικών σχέσεων, όπου, παρά τη βελτίωση των διμερών σχέσεων, η Ελλάδα είχε ωστόσο επανενταχθεί στη στρατιωτική δομή του NATO και είχε προσχωρήσει στην ΕΟΚ. Σε αυτό το πλαίσιο λοιπόν εντασσόταν και η πρόταση που διατύπωσε την άνοιξη του 1981 ο ηγέτης της Σοβιετικής Ένωσης, Λεονίντ Μπρέζνιεφ, διά της συνέντευξής του στο διευθυντή της εφημερίδας *Τα Νέα* Γιάννη Καψή περί σύναψης διμερούς συμφωνίας. Βάσει εκείνης της πρότασης, η Ελλάδα θα ανελάμβανε να απομακρύνει και να μην εγκαταστήσει στο μέλλον πυρηνικές κεφαλές και τα μέσα εκτόξευσης/άφεσής τους, ενώ η Σοβιετική Ένωση θα εγγυάτο ότι το Σύμφωνο της Βαρσοβίας δεν θα

⁴⁰ *The Guardian*, 11-8-1980.

⁴¹ *Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 1-1-1981.

⁴² Ράλλης, *Πολιτικές εκμυστηρεύσεις*.

⁴³ *Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 1-1-1981.

χρησιμοποιούσε πυρηνικά όπλα εναντίον της Ελλάδας σε περίπτωση σύρραξης.⁴⁴ Εκτός του ότι ήταν εξαιρετικά δύσκολο για την Ελλάδα να αναλάβει μια τέτοια πρωτοβουλία δίχως τη συναίνεση της Ουάσιγκτον και του ΝΑΤΟ, η ίδια η σοβιετική πρόταση δεν περιλάμβανε κάποια εγγύηση σεβασμού των ελληνικών συνόρων έναντι επίθεσης και με συμβατικά όπλα.

Η πρώτη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ και τα νέα ανοίγματα προς τη Μόσχα (Νοέμβριος 1981-Μάιος 1985)

Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία μετά τις εκλογές της 18^{ης} Οκτωβρίου 1981 αποτέλεσε τομή αλλά, συνάμα, εν μέρει και συνέχεια της προηγούμενης ελληνικής πολιτικής έναντι της Σοβιετικής Ένωσης (και του ανατολικού συνασπισμού συνολικά). Εξαρχής, ο νέος Έλληνας πρωθυπουργός Ανδρέας Παπανδρέου προσπάθησε να προωθήσει «πολυδιάστατη» εξωτερική πολιτική, ενώ στις διακηρύξεις του επανειλημμένα τάχθηκε υπέρ της ύφεσης του ψυχροπολεμικού ανταγωνισμού, δίνοντας έμφαση στην ανάγκη επίλυσης του ζητήματος της εγκατάστασης των νέων πυραύλων ενδιάμεσου βεληνεκούς και γενικότερα τασσόμενος υπέρ του πυρηνικού αφοπλισμού.⁴⁵ Προς αυτήν την κατεύθυνση έλαβε και συγκεκριμένες πρωτοβουλίες, οι οποίες συχνά προκάλλουσαν την ενόχληση ή και τη μήνιν των ΗΠΑ και άλλων δυτικών εταίρων (όπως του Ηνωμένου Βασιλείου και της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας). Σημαντική πτυχή της εξωτερικής πολιτικής της πρώτης τετραετίας του ΠΑΣΟΚ υπήρξε και η επιδίωξη της βελτίωσης των σχέσεων και της καλλιέργειας της συνεργασίας με τη Σοβιετική Ένωση (καθώς και με τα κομμουνιστικά καθεστώτα των Βαλκανίων και της Ανατολικής Ευρώπης γενικότερα).⁴⁶

⁴⁴ *Τα Νέα*, 2-4-1981.

⁴⁵ *Πρακτικά Βουλής*, τ. 1, Περίοδος Γ', Σύνοδος Α' (Αθήνα: 1982), 16-17. Βλ. και το επίσημο προεκλογικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ: *Διακήρυξη κυβερνητικής πολιτικής: συμβόλαιο με το Λαό* (Αθήνα: ΠΑΣΟΚ, 1981).

⁴⁶ Για μια επισκόπηση της εξωτερικής πολιτικής των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ της περιόδου 1981-1989, βλ. ενδεικτικά Χρήστος Ροζάκης, «Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1981-1989», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2000), 371-391, και John O. Iatrides, "Papandreou's Foreign Policy," στο *The*

Ποικίλα ήταν τα κίνητρα του Ανδρέα Παπανδρέου για την επιδίωξη της εμβάθυνσης των σχέσεων Αθήνας–Μόσχας. Πρώτον, ειλικρινής υπήρξε η επιθυμία της ελληνικής κυβέρνησης για αποκλιμάκωση της διεθνούς έντασης ανάμεσα στους δύο συνασπισμούς και για απομάκρυνση του κινδύνου πυρηνικού ολοκαυτώματος στην Ευρώπη, αλλά και η επιδίωξη της νέας ηγεσίας να εμφανίζεται αποστασιοποιημένη από την επιρροή και την πολιτική των Αμερικανών. Καθώς στα ζητήματα της απομάκρυνσης των αμερικανικών βάσεων και των ευρισκόμενων στην Ελλάδα τακτικών πυρηνικών όπλων ο Παπανδρέου δεν ήταν πραγματικά διατεθειμένος να έρθει σε σύγκρουση με την Ουάσιγκτον, κατανοώντας ότι κάτι τέτοιο θα υπονόμευε τη διεθνή θέση και ισχύ της Ελλάδας (ιδίως έναντι της Τουρκίας), προτίμησε να αποστασιοποιηθεί σε σειρά άλλων ζητημάτων, όπου δεν διακυβεύονταν ζωτικά ελληνικά συμφέροντα. Κυρίως για λόγους εσωτερικής κατανάλωσης, η νέα ελληνική κυβέρνηση επιδίωκε να εμφανίζεται ότι δεν είχε εγκαταλείψει τις προεκλογικές διακηρύξεις για άμβλυνση του δυτικού εναγκαλισμού. Συνεπώς, σε σειρά ζητημάτων, ο Παπανδρέου φάνηκε είτε να αποστασιοποιείται από τη Δύση, και ιδίως τις Ηνωμένες Πολιτείες, δίχως πάντως στην πραγματικότητα να προκαλεί ουσιαστικά προβλήματα, είτε να στέκεται, στο δημόσιο λόγο του, περισσότερο επικριτικά έναντι της Ουάσιγκτον, παρά έναντι της Μόσχας.⁴⁷ Κάποιες φορές μάλιστα επιδοκίμαζε δημοσίως και ορισμένες σοβιετικές πρωτοβουλίες που κινούνταν στη λογική του ελέγχου των πυρηνικών εξοπλισμών και της αποκλιμάκωσης του ψυχροπολεμικού ανταγωνισμού.⁴⁸

Επιπλέον, οι κινήσεις της νέας κυβέρνησης για περαιτέρω βελτίωση των σχέσεων με τη Σοβιετική Ένωση εντάσσονταν στην ευρύτερη στρατηγική του Παπανδρέου, αφενός να ασκήσει μια περισσότερο ανεξάρτητη και πολυδιάστατη εξωτερική πολιτική, και αφετέρου να α-

Greek Socialist Experiment: Papandreou's Greece 1981-1989, εκδ. Theodore C. Kariotis (New York: Pella, 1992), 127-160.

⁴⁷ Διονύσης Χουρμούλης, «Η προώθηση της πολιτικής διεθνούς ύφεσης από την πρώτη κυβέρνηση του Ανδρέα Παπανδρέου και οι αντιδράσεις της Δύσης, 1981-1985», στο *Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος: επεκτείνοντας τις ερμηνείες*, επιμ. Νίκου Μαραντζίδη–Ιάκωβου Μιχαηλίδη–Ευάνθη Χατζηβασιλείου (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2018), 169-85, 175-85.

⁴⁸ Ενδεικτικά, *Τα ΝΕΑ*, 19 και 29-3-1982 και 7 και 8-1-1983. Επίσης, *The New York Times*, 4-4-1982, καθώς και *The Financial Times*, 7-2-1984.

νεύρει πρόσθετα διεθνή ερείσματα προς εξισορρόπηση της Τουρκίας. Διότι, δεν πρέπει να λησμονείται ότι και για τον Παπανδρέου προτεραιότητα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας αποτελούσε η αντιμετώπιση της τουρκικής απειλής και η εξισορρόπηση της τουρκικής ισχύος.⁴⁹ Έτσι, ο ίδιος ο Ανδρέας Παπανδρέου, σε συνομιλίες που είχε με Σοβιετικούς αξιωματούχους μετά την ανάληψη της πρωθυπουργίας, επιζήτησε την παρέμβαση της Σοβιετικής Ένωσης, ώστε εκείνη να ασκήσει την επιρροή της στην Τουρκία προκειμένου η τελευταία να απόσχει από προκλητικές στρατιωτικές ή διπλωματικές ενέργειες στο Αιγαίο και την Κύπρο και να καταστεί εφικτή η ειρηνική επίλυση των διαφορών με σεβασμό του διεθνούς δικαίου.⁵⁰ Όπως όμως θα αναλυθεί παρακάτω, παρότι η Σοβιετική Ένωση υιοθέτησε σε επίπεδο διακηρύξεων θέσεις πιο φιλικές προς τα ελληνικά συμφέροντα στο Κυπριακό και το Αιγαίο, ωστόσο δεν μετέβαλε ουσιωδώς την πολιτική της διατήρησης ίσων αποστάσεων μεταξύ Αθήνας (και Λευκωσίας) και Άγκυρας.

Φυσικά, η Αθήνα έτρεφε και την ελπίδα για περαιτέρω ανάπτυξη και των εμπορικών και οικονομικών δεσμών, ώστε να ωφεληθεί η ελληνική οικονομία. Ήδη, πριν την ανάληψη της εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ, είχαν υπογραφεί ή δρομολογηθεί ελληνοσοβιετικές συμφωνίες για την επισκευή σοβιετικών εμπορικών και πολεμικών πλοίων στα ναυπηγεία του Νεωρίου Σύρου, καθώς και για την κατασκευή εργοστασίου παρασκευής αλουμίνιας (μεγάλο μέρος της οποίας θα εξαγόταν έπειτα στη Σοβιετική Ένωση).⁵¹ Επίσης, στις αρχές του 1982 Σοβιετικοί αξιωματούχοι έδωσαν διαβεβαιώσεις στην ελληνική κυβέρνηση ότι η ΕΣΣΔ θα προχωρούσε σε παραγγελίες μεγάλων ποσοτήτων αγροτικών προϊόντων από την Ελλάδα (ιδίως εσπεριδοειδή, καπνά, κρασί).⁵²

Τέλος, δεν έλειπαν και οι υπολογισμοί σχετικά με τις μελλοντικές εξελίξεις στην εσωτερική πολιτική σκηνή. Δεδομένης της ισχύος του ΚΚΕ, κυρίως στο συνδικαλιστικό χώρο, ο Ανδρέας Παπανδρέου επιθυμούσε να αμβλύνει τυχόν αντιδράσεις των Ελλήνων κομμουνιστών

⁴⁹ *Πρακτικά Βουλής*, ό.π., 16. Επίσης, Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, 372-75.

⁵⁰ ΙΚΚ, ΚΚΑ, φάκ. 54Β, Σημείωμα Διπλωματικού Γραφείου Πρωθυπουργού σχετικά με συνομιλία Παπανδρέου και πρεσβευτή Καμπόσκιν για ελληνοσοβιετικές σχέσεις, ελληνοτουρκικά και διεθνή ζητήματα, 15-2-1982.

⁵¹ *The Financial Times*, 7-10-1983.

⁵² ΙΚΚ, ΚΚΑ, φάκ. 54Β, αυτ.

και των πιο ριζοσπαστών οπαδών του ΠΑΣΟΚ για την καθυστέρηση ή αναβολή υλοποίησης σημαντικών εξαγγελιών της «Αλλαγής» είτε στο πεδίο της διεθνούς πολιτικής (λόγου χάρη, παραμονή της χώρας στο ΝΑΤΟ και την ΕΟΚ), είτε στο πεδίο της οικονομικής πολιτικής. Η σύσφιξη των δεσμών με τη Σοβιετική Ένωση αφενός θα κατεύναζε την ηγεσία και τους οπαδούς του ΚΚΕ, αφετέρου θα έδινε το κίνητρο στο Κρεμλίνο να «συμβουλευθεί» το ΚΚΕ να διατηρήσει σχετικά ανεκτική στάση έναντι της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ.⁵³

Σε κάθε περίπτωση, η νέα ελληνική κυβέρνηση επέλεξε εξαρχής να διαφοροποιηθεί από την πολιτική της Δύσης σε μια σειρά ζητημάτων και να υιοθετήσει θέσεις που ικανοποιούσαν τη Μόσχα και τους συμμάχους της.⁵⁴ Η πρώτη φορά που η Αθήνα αποστασιοποιήθηκε σαφώς από τους δυτικούς εταίρους και υιοθέτησε στάση αρκετά ικανοποιητική για τη Μόσχα, υπήρξε το Πολωνικό. Με πρωτοβουλία κυρίως των Ηνωμένων Πολιτειών, οι περισσότερες κυβερνήσεις του δυτικού συνασπισμού επέβαλαν οικονομικές και άλλες κυρώσεις στην Πολωνία και τη Σοβιετική Ένωση εξαιτίας της επιβολής στρατιωτικού νόμου από το καθεστώς Γιαρουζέλσκι τον Δεκέμβριο του 1981. Ωστόσο, η ελληνική κυβέρνηση εξέφρασε μεν τη θλίψη της για την κατάσταση στην Πολωνία και καταδίκασε τις εξελίξεις στη χώρα, αρνήθηκε όμως να συμμετάσχει σε κυρώσεις, εκφράζοντας τις έντονες επιφυλάξεις της στις σχετικές αποφάσεις και τα κοινά ανακοινωθέντα του ΝΑΤΟ και της ΕΟΚ, εγκαινιάζοντας και την «πολιτική των αστερίσκων».⁵⁵ Η Ελλάδα δεν

⁵³ Σε ανάλογα συμπεράσματα είχε καταλήξει και ο Νίκος Καταπόδης, ο οποίος μετά την ανάληψη της εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ τοποθετήθηκε πολιτικός διευθυντής του Υπουργείου Εξωτερικών (ως τα τέλη του 1984), δηλαδή νούμερο ένα στην υπηρεσιακή ιεραρχία, καθώς η κυβέρνηση Παπανδρέου δεν διόρισε κάποιον γενικό γραμματέα. Βλ. σχετικά, Νίκος Καταπόδης, *Σκόρπια φύλλα της διπλωματικής μου ζωής* (Αθήνα: Ποταμός, 2004), 117. Για παρόμοιες εκτιμήσεις Δυτικών αξιωματούχων, βλ. ενδεικτικά ΤΝΑ, FCO 9/4638, Gass (Athens) προς Foster (FCO), 13-12-1984.

⁵⁴ Μερικά τέτοια ζητήματα ήταν: οι σχέσεις Ανατολής-Δύσης και οι προϋποθέσεις αποκλιμάκωσης του ψυχροπολεμικού ανταγωνισμού, η προώθηση της διαβαλκανικής συνεργασίας και της αποπυρηνικοποίησης των Βαλκανίων και της Μεσογείου, η αραβοϊσραηλινή διαμάχη. Βλ. ΤΝΑ, FCO 9/4657, Keefe (Southern European department) προς Brenton (European Community Department), 31-1-1984.

⁵⁵ *The New York Times*, 13-1-1982. Επίσης, Γιάννης Χαραλαμπίδης, *Κρίσιμα χρόνια: αγώνες για τη δημοκρατία (1936-1996)* (Αθήνα: Προσκήνιο, 2001), 312-5. Σε εκείνη την περίσταση, επειδή δεν κατέστησε σαφείς τις ελληνικές αντιρρήσεις, απο-

επιθυμούσε να προχωρήσει στην καταδίκη «του συνόλου ενός από τα συστήματα που διέπουν σήμερα τις [ψυχροπολεμικές] συμμαχίες». Κάτι τέτοιο, όπως και η επιβολή κυρώσεων, θα όξυνε τις ψυχροπολεμικές αντιθέσεις. Η στάση της ελληνικής κυβέρνησης ενόχλησε την αμερικανική κυβέρνηση (αλλά και τον αμερικανικό Τύπο), ικανοποίησε ωστόσο τους Σοβιετικούς, όπως κατέστη φανερό και από τα σχόλια του Πρακτορείου *Τας*.⁵⁶

Όπως προαναφέρθηκε, κατά το διάστημα 1981-85 η στάση της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ έναντι της Σοβιετικής Ένωσης επηρεάστηκε σε κάποιο βαθμό από την ανάγκη να ικανοποιηθεί η πιο ριζοσπαστική μερίδα της εκλογικής βάσης και των κατώτερων στελεχών του κόμματος, που αδημονούσαν για την ταχύτερη εφαρμογή της υποσχθείσας «Αλλαγής» ως προς τη διεθνή θέση της Ελλάδας αλλά και το εύρος της αναδιανεμητικής πολιτικής. Κυρίως όμως, από τα τέλη του 1982 και εξής, τα «ανοίγματα» της ελληνικής κυβέρνησης προς τη Μόσχα αποσκοπούσαν στον κατευνασμό –και παράλληλα στην ανάσχεση ενδεχόμενης ενίσχυσης της εκλογικής επιρροής– του ΚΚΕ. Πράγματι, το τελευταίο είχε σημειώσει αξιοσημείωτη επίδοση στις δημοτικές εκλογές του Οκτωβρίου του 1982 (τη στιγμή που το ΠΑΣΟΚ απώλεσε δυνάμεις σε σχέσεις με τις εκλογές του 1981), ενώ οι Έλληνες κομμουνιστές διατηρούσαν την ισχύ τους στα μεγαλύτερα εργατικά συνδικάτα και σωματεία. Ήδη από τα τέλη του 1982 και τις αρχές του 1983 η ηγεσία του ΚΚΕ άρχισε να κλιμακώνει την κριτική της προς την κυβέρνηση,⁵⁷ ενώ και οι συνδικαλιστές πρωτοστατούσαν στις απεργιακές κινητοποιήσεις που κατά περιόδους συγκλόνιζαν τη χώρα. Όπως, λοιπόν, αναγνώριζαν ακόμα και Δυτικοί διπλωμάτες που υπηρετούσαν στις πρεσβείες στην Αθήνα και είχαν καλύτερη γνώση της ελληνικής πολιτικής ζωής, η επιρροή του ΚΚΕ (και ο φόβος δυνητικής αύξησής της) περιόριζαν τις

λύθηκε εν πτήσει και ο υφυπουργός Εξωτερικών Ασημάκης Φωτήλας. Όσον αφορά την «πολιτική των αστερίσκων», με τον τρόπο αυτό η πρώτη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ διατύπωνε τις επιφυλάξεις σε παραγράφους κοινών ανακοινωθέντων του ΝΑΤΟ ή της ΕΟΚ σχετικά με ζητήματα όπως το Πολωνικό, το ζήτημα των Ευρωπυραύλων και του ελέγχου των εξοπλισμών, του Αφγανιστάν. Έτσι εκδηλωνόταν μεν η ελληνική αποστασιοποίηση, δίχως όμως την προβολή veto η οποία θα προκαλούσε σημαντική επιδείνωση στις σχέσεις της Ελλάδας με τις ΗΠΑ ή/και τα δυτικοευρωπαϊκές κράτη.

⁵⁶ *Το Βήμα*, 12-1-1982.

⁵⁷ TNA, FCO 9/4039, Llewellyn-Smith (Athens) προς Wilson (FCO), 13-1-1983.

επιλογές του Παπανδρέου «να απομακρυνθεί από τις πλέον αριστερές συμπεριφορές του».⁵⁸

Αντίστροφα, βέβαια, και το ΚΚΕ δεν επρόκειτο να έρθει σε οξεία και εφ' όλης της ύλης αντιπαράθεση με την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, παρά μόνο αν προηγουμένως είχε εξασφαλιστεί η έγκριση της Μόσχας. Όμως, στη δεδομένη συγκυρία, η σοβιετική ηγεσία διέκρινε οφέλη από τις διαφοροποιήσεις της Ελλάδας από τη Δύση (τόσο στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ όσο και της ΕΟΚ).⁵⁹ Συνεπώς, για τα επόμενα έτη –μέχρι το 1986– το ΚΚΕ επέλεξε να μην έρθει σε μετωπική αντιπαράθεση με τις κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ (εξάιρεση αποτέλεσε το μέτωπο των απεργιακών κινητοποιήσεων, που όμως άπτονταν της οικονομικής πολιτικής, όχι της εξωτερικής πολιτικής και του διεθνούς προσανατολισμού της χώρας).

Παράλληλα, κλιμακωνόταν η λεγόμενη «κρίση των Ευρωπυραύλων» που αφορούσε στην κατασκευή από τις δύο υπερδυνάμεις και τοποθέτηση στην Ευρώπη νέας γενιάς πυραύλων ενδιάμεσου βεληνεκούς. Στα τέλη του 1979, το ΝΑΤΟ είχε αποφασίσει να προχωρήσει στην ανάπτυξη, σε επιλεγμένες χώρες-μέλη του ΝΑΤΟ, υπερσύγχρονων πυραύλων Πέρσινγκ 2 και Κρουζ, εν πολλοίς ως αντίδραση στην ανάπτυξη, ήδη από το 1977-78, των σοβιετικών SS-20. Κατά τα έτη 1979-1981 οι κυβερνήσεις των Καραμανλή και Ράλλη είχαν προσπαθήσει να διατηρήσουν κάποια μικρά περιθώρια ελιγμών. Δεν διαφοροποιήθηκαν από τη γραμμή του ΝΑΤΟ, τόνιζαν ωστόσο την ανάγκη αποκλιμάκωσης της νέας ψυχροπολεμικής έντασης και ισόρροπου περιορισμού των εξοπλισμών. Η κατάσταση άλλαξε με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία. Η νέα κυβέρνηση, και προσωπικά ο πρωθυπουργός, υιοθέτησαν θέσεις πιο φιλικές προς τις επίσημες διακηρύξεις του Κρεμλίνου, το οποίο καλούσε σε αναστολή της ανάπτυξης των νέων αμερικανικών πυραύλων στην Ευρώπη και σε νέες διαπραγματεύσεις για μείωση των εξοπλισμών (αντίθετα, το ΝΑΤΟ ήταν πρόθυμο να αναστείλει την ανάπτυξη των νέων πυραύλων, αν και οι Σοβιετικοί απέσυραν τους SS-20). Ο Παπανδρέου εν πολλοίς υιοθέτησε και αρκετές από τις σοβιετικές εικασίες σχετικά με τη φύση των νέων αμερικανικών πυραύλων και τα κίνητρα πίσω από την απόφαση ανάπτυξής

⁵⁸ FCO 9/4039, Wilson (FCO) προς Llewellyn-Smith (Athens), 28-1-1983.

⁵⁹ FCO 9/4039, Llewellyn-Smith (Athens) προς Wilson (FCO), 13-1-1983.

τους στην Ευρώπη. Έτσι, όπως προαναφέρθηκε, η ελληνική κυβέρνηση υιοθέτησε την «πολιτική των αστερίσκων», που συνίστατο στη διατύπωση ελληνικών επιφυλάξεων και διαφοροποιήσεων σε αστερίσκους, στα σχετικά κείμενα και τις αποφάσεις του ΝΑΤΟ.

Το 1983, ενώ πλησίαζε η ημερομηνία άφιξης των νέων αμερικανικών πυραύλων, η ελληνική κυβέρνηση επέδειξε αυξημένη κινητικότητα. Τον Ιανουάριο του 1983, εν όψει και της άφιξης του Σοβιετικού πρωθυπουργού Νικολάι Τιχόνωφ, η Αθήνα χαιρέτησε και επικρότησε τη σοβιετική πρόταση για τη συνομολόγηση συμφώνου μη επίθεσης και το σταδιακό περιορισμό των εξοπλισμών μεταξύ Συμφώνου της Βαρσοβίας και ΝΑΤΟ.⁶⁰ Αργότερα, τον Αύγουστο του 1983, έχοντας την προεδρία της ΕΟΚ, προσπάθησε, ανεπιτυχώς, να εξασφαλίσει απόφαση της Κοινότητας που θα ζητούσε την αναβολή της άφιξης των αμερικανικών πυραύλων στην Ευρώπη.⁶¹ Είναι ενδεικτικό, πάντως, ότι η Ελλάδα δεν μπλόκαρε τις σχετικές αποφάσεις του ΝΑΤΟ, αλλά υιοθέτησε αυτή την τακτική, η οποία, προκαλούσε μεν εκνευρισμό στους περισσότερους συμμάχους (και ιδίως την προεδρία Ρήγκαν, και τις κυβερνήσεις της Βρετανίας και της Δυτικής Γερμανίας),⁶² κατά τα άλλα όμως υπήρξε ουσιαστικά ανέξοδη και για την ίδια και για τη συμμαχία. Άλλωστε, εκεί όπου η Ελλάδα θα μπορούσε να δράσει ακόμα και μονομερώς, δηλαδή να επιδιώξει την απομάκρυνση των αμερικανικών βάσεων ή έστω των τακτικών πυρηνικών όπλων που βρίσκονταν αποθηκευμένα σε ελληνικό έδαφος, οι κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ κινήθηκαν με ρεαλισμό και δεν επιδίωξαν τη ρήξη με τους Αμερικανούς.

Επίσης, το Σεπτέμβριο του 1983 η διεθνής ένταση κλιμακώθηκε περαιτέρω, εξαιτίας του περιστατικού της κατάρριψης του νοτιοκορεατικού επιβατηγού αεροσκάφους από τη σοβιετική αεράμυνα, στην πε-

⁶⁰ *Τα Νέα*, 7 και 10-1-1983.

⁶¹ Χαράλαμπος, *Κρίσιμα χρόνια*, 323-4.

⁶² Σε κατ' ιδίαν συζητήσεις με Έλληνες ιθύνοντες, η σοβιετική ηγεσία εξέφραζε την ικανοποίησή της για την πολιτική της Αθήνας στο ζήτημα της κούρσας των πυρηνικών εξοπλισμών και τις προσπάθειες του Παπανδρέου να προωθήσει την ειρήνη και την αποκλιμάκωση της έντασης σε περιφερειακό (βαλκανικό) και πανευρωπαϊκό επίπεδο. Αναγνώριζαν επίσης ότι οι σχετικές ελληνικές πρωτοβουλίες προκαλούσαν εκνευρισμό στην προεδρία Ρήγκαν. Ενδεικτικά, ΙΚΚ, ΚΚΑ, φάκ. 46B, Πρακτικά συνομιλίας Υπουργού Ναυτιλίας Κατσιφάρα με Α' Αντιπρόεδρο Υπουργικού Συμβουλίου της ΕΣΣΔ και μέλος του Πόλιτμπυρο, Αλίεφ, 29-6-1983.

ριοχή της ανατολικής Σιβηρίας και της Σαχαλίνης, με αποτέλεσμα να βρουν τραγικό θάνατο οι επιβαίνοντες. Το αεροσκάφος, για άγνωστο λόγο, είχε παρεκκλίνει της προγραμματισμένης πορείας του και είχε εισέλθει στο σοβιετικό εναέριο χώρο. Οι Σοβιετικοί εξαπέλυσαν κατηγορίες ότι διενεργούσε κατασκοπεία.⁶³ Η κατάρριψη προκάλεσε την κατακραυγή της Δύσης, και κυρίως των Αμερικανών, που επιζήτησαν την επιβολή κυρώσεων από τα κράτη-μέλη του ΝΑΤΟ. Σε μια τέτοια απόφαση αντιτάχθηκε η Ελλάδα, αλλά και η Τουρκία (ενδεικτικό των ικανοποιητικών τουρκοσοβιετικών σχέσεων κατά την υπό εξέταση περίοδο, που αποτελούσε παράγοντα ανασταλτικό για μια ουσιαστικότερη ελληνοσοβιετική συνεργασία), καθώς και η Ισπανία και η Δανία.⁶⁴ Η Ελλάδα διαφοροποιήθηκε από τη στάση της πλειοψηφίας των δυτικών κρατών και σε άλλους διεθνείς οργανισμούς, πρωτίστως στην ΕΟΚ, σε μια περίοδο μάλιστα που η Αθήνα είχε την προεδρία της Κοινότητας. Μάλιστα, προκειμένου να μην δυσαρεστήσει τη Μόσχα, η ελληνική κυβέρνηση εμπόδισε την επίδοση διαμαρτυρίας στη Σοβιετική Ένωση και την έκδοση καταδικαστικής απόφασης για την κατάρριψη.⁶⁵ Πάντως, το γεγονός αυτό θεωρήθηκε ενέργεια υπονομευτική της πολιτικής συνεργασίας των Δέκα και προκάλεσε την οργισμένη αντίδραση των άλλων Δυτικοευρωπαίων (πρωτίστως της Δ. Γερμανίας) και οδήγησε την Αθήνα σε μερική αναδίπλωση.⁶⁶ Παρόλα αυτά, περίπου ένα έτος αργότερα, ο ίδιος ο Παπανδρέου ισχυρίστηκε ότι το καταρριφθέν αεροσκάφος εκτελούσε κατασκοπευτική αποστολή της CIA, κάτι που εξόργισε τις ΗΠΑ.⁶⁷

Απότοκη της στάσης της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ υπήρξε μια περιορισμένη, και πάντως προσωρινή, μετακίνηση της Μόσχας προς τις ελληνικές θέσεις ως προς τα ελληνοτουρκικά. Διατηρήθηκε επίσης το θετικό κλίμα που είχε καλλιεργηθεί στις διμερείς σχέσεις κατά τα αμέσως προηγούμενα έτη. Ακόμα, κατά τα έτη 1982-84 έλαβαν χώρα σειρά επισκέψεων των ηγετών των δύο κρατών. Πιο σημαντική υπήρξε η επίσημη επίσκεψη του Σοβιετικού πρωθυπουργού στην Αθήνα τον Φεβρουάριο του 1983. Εκείνη υπήρξε η πρώτη επίσκεψη Σοβιετικού

⁶³ Paul Richardson, "1983: The Scariest Year," *Russian Life* (March/April 2013): 39-47.

⁶⁴ Χαραλαμπίδης, *ό.π.*, 324.

⁶⁵ Καταπόδης, *Σκόρπια φύλλα*, 111-2.

⁶⁶ TNA, FCO /4657, Synnott (FCO) προς Jenkins (FCO), 28-2-1984.

⁶⁷ *The New York Times*, 4-10-1984.

ηγέτη στην Ελλάδα. Ο Τιχόνωφ είχε συνομιλίες με την ελληνική πολιτική (Παπανδρέου) και πολιτειακή (Καραμανλή) ηγεσία. Σε πολιτικό επίπεδο, το κλίμα στις συναντήσεις ήταν πολύ καλό, ενώ οι δύο πλευρές συμφώνησαν –μάλλον γενικόλογα– στη χρησιμότητα των αποπυρηνικοποιημένων ζωνών και στην ανάγκη περιορισμού των πυρηνικών και συμβατικών εξοπλισμών «στο κατώτατο δυνατό επίπεδο». Ωστόσο, η ελληνική κυβέρνηση δεν υιοθέτησε στάση καταδικαστική της επικείμενης ανάπτυξης των νέων αμερικανικών πυραύλων στη Δυτική Ευρώπη. Ούτε οι Σοβιετικοί δεν αναθεώρησαν τις εκπεφρασμένες θέσεις τους για το Κυπριακό και το Αιγαίο και ουσιαστικά διατήρησαν την πολιτική των «ίσων αποστάσεων» έναντι Ελλάδας (και Κύπρου) και Τουρκίας. Περισσότερες υποσχέσεις για εμβάθυνση των ελληνοσοβιετικών σχέσεων άφησαν οι συμφωνίες που υπέγραψαν οι δύο πλευρές για ενίσχυση της οικονομικής και εμπορικής συνεργασίας.⁶⁸ Συγκεκριμένα, υπογράφηκε σύμφωνο οικονομικής συνεργασίας δεκαετούς διάρκειας για τη συγκρότηση μικτών εταιρειών που θα δραστηριοποιούνταν στο χώρο της ηλεκτρικής ενέργειας, του φυσικού αερίου και των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, της αγροτικής παραγωγής, των κατασκευών, και επεκτεινόταν σε περιβαλλοντικά θέματα. Ακόμα, συμφωνήθηκε η κατασκευή, με σοβιετική βοήθεια, εργοστασίου παραγωγής αλουμίνιας. Όταν το έργο θα περατωνόταν, σημαντικό μέρος της παραγόμενης αλουμίνιας θα εξαγόταν στη Σοβιετική Ένωση.⁶⁹

Από την πλευρά του, ο Ανδρέας Παπανδρέου επισκέφθηκε τη Μόσχα τρεις φορές. Η πρώτη ήταν το Νοέμβριο του 1982 και η δεύτερη το Φεβρουάριο του 1984, στις κηδείες των Σοβιετικών ηγετών Λεονίντ Μπρέζνιεφ και Γιούρι Αντρόπωφ αντίστοιχα. Ενδεικτική, ίσως της προσπάθειας της πρώτης κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ να καλλιεργήσει μια καλύτερη σχέση με τους Σοβιετικούς, αποτέλεσε η διατύπωση εξαιρετικά θετικών σχολίων για την προσωπικότητα και το ρόλο του Αντρόπωφ. Έτσι, πριν τη μετάβαση του Παπανδρέου στη Μόσχα, τόσο ο Έλληνας πρωθυπουργός όσο και ο φιλοκυβερνητικός Τύπος, χαρακτήρισε τον Αντρόπωφ υπέρμαχο της διεθνούς ύφεσης και αγωνιστή της παγκόσμιας ειρήνης.⁷⁰ Εκείνα τα εγκωμιαστικά σχόλια δεν έμειναν

⁶⁸ *The New York Times*, 25-2-1983.

⁶⁹ *The Financial Times*, 23-2-1983.

⁷⁰ Ενδεικτικά, *Εξόρμηση της Κυριακής*, 11-2-1984 και *Έθνος*, 11-2-1984.

απαρατήρητα από Δυτικούς διπλωμάτες, που τα έκριναν ως υπερβολικά και παράδοξα.⁷¹ Πράγματι, ο Αντρόποφ δεν θεωρείτο «περιστέρα», δεδομένου του ρόλου που είχε διαδραματίσει διαχρονικά στην καταστολή της εξέγερσης στην Ουγγαρία το 1956 αλλά και της «Άνοιξης της Πράγας» το 1968, στον απηνή διωγμό των αντιφρονούντων εντός της Σοβιετικής Ένωσης, και έπειτα στην κλιμάκωση της διεθνούς έντασης από το 1979 και εξής.

Μερικούς μήνες αργότερα, τον Ιούλιο του 1984, μια ελληνική κοινοβουλευτική αντιπροσωπεία, με επικεφαλής τον πρόεδρο της βουλής Γιάννη Αλευρά, επισκέφθηκε τη Σοβιετική Ένωση. Οι συζητήσεις ανάμεσα στους Έλληνες βουλευτές και τους Σοβιετικούς αξιωματούχους υπήρξαν μάλλον γενικόλογου χαρακτήρα, αφού δεν σημειώθηκε κάποια περεταίρω προσέγγιση των δύο πλευρών ούτε συνάφθηκε κάποια συμφωνία. Ωστόσο, επιβεβαιώθηκε το καλό κλίμα στις διμερείς σχέσεις.⁷²

Δεν είναι σαφές αν στο δεύτερο μισό του 1984 και ως τις αρχές του επόμενου έτους υπήρξε κάποια απόπειρα περαιτέρω προσέγγισης της Ελλάδας με τη Σοβιετική Ένωση (κι αν υπήρξε, αν η πρωτοβουλία προερχόταν από την Αθήνα ή τη Μόσχα). Πάντως, το ζήτημα αυτό προβληματίσε και Δυτικούς αξιωματούχους.⁷³ Αν και, με βάση τις διαθέσιμες αρχειακές και άλλες πηγές, μια τέτοια υπόθεση δεν φαίνεται ως το πιθανότερο σενάριο. Σε ανάλογο συμπέρασμα κατέληξαν και Δυτικοί διπλωμάτες που υπηρετούσαν στην Αθήνα και είχαν βαθύτερη γνώση τόσο του (έστω ιδιόρρυθμου) ρεαλισμού που επεδείκνυε ο Παπανδρέου στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής, όσο και του ιδιαίτερου «στυλ» του.⁷⁴ Ωστόσο, κάποιες πρωτοβουλίες, τόσο της ελληνικής

⁷¹ TNA, FCO 9/4652, Madden (Athens) προς FCO, 14-2-1984.

⁷² TNA, FCO 9/4652, Edgar (Moscow) προς FCO, 1-8-1984. Κατά τη διάρκεια των συνομιλιών οι Σοβιετικοί ανέπτυξαν τις θέσεις τους για τη διεθνή κατάσταση και υιοθέτησαν σκληρή γραμμή έναντι των ΗΠΑ, ενώ, ως προς τα ελληνοτουρκικά, εξέφρασαν τη «συμπάθειά» τους προς την Ελλάδα, επαναλαμβάνοντας την πάγια σοβιετική θέση για ειρηνική επίλυση των διαφορών δίχως την ανάμιξη εξωτερικών παραγόντων. Το κοινό ανακοινωθέν, πάντως, δεν περιλάμβανε αναφορές εναντίον των ΗΠΑ ή του NATO. Για τη στάση των Σοβιετικών στα ελληνοτουρκικά, που ουσιαστικά – σύμφωνα και με παραδοχή υψηλόβαθμων υπηρεσιακών παραγόντων του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών – αποτελούσε μια πολιτική «ίσων αποστάσεων», βλ. και TNA, FCO 9/4652, Hulse (Athens) προς FCO, 24-8-1984.

⁷³ TNA, FCO 9/4652, Asquith (FCO) προς Athens, 3-9-1984.

⁷⁴ TNA, FCO 9/4652, Madden (Athens) προς Foster (FCO), 24-9-1984.

όσο και της σοβιετικής κυβέρνησης, συνέπεσαν με την επιδείνωση των σχέσεων Ελλάδας–ΗΠΑ και Ελλάδας–ΝΑΤΟ. Παραδείγματος χάριν, τον Αύγουστο του 1984 νέος Σοβιετικός πρεσβευτής στην Αθήνα ορίστηκε ο διπλωμάτης Ίγκορ Αντρόπωφ, γιος του Γιούρι Αντρόπωφ. Μια τέτοια κίνηση εύλογα μπορούσε να ερμηνευθεί ως αύξηση του σοβιετικού ενδιαφέροντος για την Ελλάδα.⁷⁵ Παράλληλα, αυξήθηκαν και οι διμερείς επαφές και συνομιλίες για την εμβάθυνση της οικονομικής και εμπορικής συνεργασίας των δύο κρατών (δίχως πάντως ιδιαίτερα απτά αποτελέσματα). Ενδεικτικό ήταν το ταξίδι του αναπληρωτή υπουργού Εθνικής Οικονομίας, Κωνσταντίνου Βαΐτσου, στη Μόσχα, όπου προσπάθησε να καταλήξει σε συμφωνία με τους Σοβιετικούς για την επισκευή (ή και κατασκευή) σοβιετικών πλοίων σε ελληνικά ναυπηγεία, καθώς και για την κατασκευή του εργοστασίου παραγωγής αλουμίνιας. Οι παραπάνω επαφές έλαβαν ιδιαίτερη δημοσιότητα, ιδίως στην Ελλάδα, αν και εν τέλει πάλι δεν σημειώθηκε κάποια αξιοσημείωτη πρόοδος.⁷⁶

Στις 11-13 Φεβρουαρίου 1985 ο Ανδρέας Παπανδρέου, συνοδευόμενος από αρκετούς υπουργούς, επισκέφθηκε επισήμως τη Μόσχα. Εκεί έγινε δεκτός με τιμές ως «υπέρμαχος της ειρήνης, της ύφεσης και των φιλικών σχέσεων με τη Σοβιετική Ένωση». Ο Έλληνας πρωθυπουργός είχε συνομιλίες με τον ομόλογό του, Τιχόνωφ, και τον υπουργό Εξωτερικών Γκρομούκο.⁷⁷ Ωστόσο, δεν κατέστη δυνατό να συναντηθεί με το διάδοχό του, Γιούρι Αντρόπωφ, το γενικό γραμματέα του ΚΚΣΕ και πρόεδρο του Ανώτατου Σοβιέτ, Κωνσταντίν Τσερνιένκο, διότι ήταν βαριά άρρωστος (σχεδόν ετοιμοθάνατος).⁷⁸ Από ελληνικής πλευράς, δύο ήταν οι βασικοί στόχοι της ελληνικής κυβέρνησης. Αφενός, να διατηρηθεί, και ει δυνατόν να βελτιωθεί περαιτέρω, το ήδη καλό κλίμα στις διμερείς πολιτικοδιπλωματικές σχέσεις. Αφετέρου, να αναβαθμιστεί ουσιωδώς η ελληνοσοβιετική εμπορικο-οικονομική συνεργ-

⁷⁵ TNA, FCO 9/4652, Edgar (Moscow) προς Athens, 6-9-1984. Επίσης, *The Observer*, 7-10-1984.

⁷⁶ TNA, FCO 9/4652, Asquith (FCO) προς Athens, 3-9-1984.

⁷⁷ *The Times*, 12-2-1985.

⁷⁸ Πρέπει να σημειωθεί ότι ήδη από το καλοκαίρι του 1984, όταν και ο Έλληνας πρωθυπουργός αποδέχθηκε την πρόσκληση του Κρεμλίνου να πραγματοποιήσει επίσημη επίσκεψη στη Σοβιετική Ένωση, ο Παπανδρέου είχε διαμηνύσει ότι θα πήγαινε μόνο αν συναντούσε τον Τσερνιένκο, που όμως ήδη αντιμετώπιζε πολλά προβλήματα υγείας. TNA, FCO 9/4652, Hulse (Athens) προς FCO, 24-8-1984.

γασία, με βασικές επιδιώξεις: τη μείωση του ελληνικού εμπορικού ελλείματος έναντι της ΕΣΣΔ· την προώθηση στη σοβιετική αγορά και βιομηχανικών –πέραν των αγροτικών– προϊόντων· την ανάπτυξη της διμερούς ναυτιλιακής συνεργασίας· και τη συνομολόγηση συμφωνιών για την κατασκευή μεγάλων βιομηχανικών και τεχνικών έργων.⁷⁹ Τελικά, ούτε το εν λόγω ταξίδι οδήγησε σε ουσιώδη εμβάθυνση των ελληνοσοβιετικών σχέσεων. Παρά το καλό κλίμα στις διμερείς επαφές, τη βούληση για ενίσχυση των διμερών επαφών και άρση των γραφειοκρατικών και άλλων εμποδίων που καθυστερούσαν την εφαρμογή των ήδη συνομολογημένων συμφωνιών εμποροοικονομικής και τεχνικής συνεργασίας, ελάχιστη πρόοδος σημειώθηκε στα επόμενα έτη.⁸⁰ Μάλιστα, σύμφωνα με εκτιμήσεις της εποχής, οι Σοβιετικοί έθεταν εμπόδια ακόμα και στην παλινόστηση και εγκατάσταση στην Ελλάδα των Ποιντών Ελλήνων πολιτών που διαβιούσαν στη Σοβιετική Ένωση. Και τούτο παρά τις περί του αντιθέτου εξαγγελίες και διαβεβαιώσεις της σοβιετικής ηγεσίας.⁸¹ Επίσης, ελλείπει αρχειακών πηγών ή σχετικών απομνημονευμάτων δεν μπορεί να εκτιμηθεί τι επίδραση είχε στον Παπανδρέου το γεγονός ότι ο Τσερνιένκο ήταν βαρύτατα άρρωστος (απεβίωσε τελικά στις 10 Μαρτίου 1985), ενώ μόλις το 1982 και το 1984 ο Έλληνας πρωθυπουργός είχε παραστεί στις κηδείες του Μπρέζνιεφ και Αντρόποφ. Γεγονός πάντως είναι ότι ήδη από το Μάρτιο του 1985 ο Παπανδρέου έκανε φανερό τη βούλησή του για εξομάλυνση και βελτίωση των ελληνοαμερικανικών σχέσεων, έστω κι αν κάτι τέτοιο δεν κατέστη άμεσα εφικτό λόγω εξελίξεων και συγκυριών που δεν άπτονται του θέματος του παρόντος κειμένου.⁸²

⁷⁹ Ενδεικτικά, βλ. *Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 25-4-1985.

⁸⁰ *The Financial Times*, 18-2-1985.

⁸¹ ΙΚΚ, ΑΚΚ, φάκ. 69Β, Δ. Πλατής (Διπλωματικό Γραφείο Προεδρίας της Δημοκρατίας) προς Πρόεδρο της Δημοκρατίας Κ. Καραμανλή, Σημείωμα επί των εξελίξεων της εξωτερικής πολιτικής, 28-2-1985.

⁸² Επίσης, δεν πρέπει να λησμονείται ότι μετά τις εκλογές του Ιουνίου 1985 και την εκ νέου επικράτηση του ΠΑΣΟΚ, ολοκληρώνεται σταδιακά και η φιλοευρωπαϊκή στροφή του Ανδρέα Παπανδρέου, της κυβέρνησης και (σε μεγάλο βαθμό) του κόμματος. Βλ. και Dionysios Chourchoulis, “‘Only in It for the Money’? Reappraising Greece’s Portrayal as a Restless and Untrustworthy EEC Member during the 1980s,” στο *Greece and the EU: 40 years of membership*, εκδ. Antonis Klapsis (Utrecht: Eburon Academic Publishers, 2022), 53-71, 61-62 και 70-71.

Συμπεράσματα

Τελικά, σε όλη αυτή την περίοδο, παρά την ύπαρξη καλού κλίματος, την υπογραφή κάποιων σημαντικών οικονομικών και εμπορικών συμφωνιών και την προώθηση της συνεργασίας σε τομείς «χαμηλής πολιτικής», αποδείχθηκε ότι το καθεστώς του διπολισμού και η διατήρηση ίσων αποστάσεων εκ μέρους της Σοβιετικής Ένωσης στο ζήτημα των ελληνοτουρκικών σχέσεων, έθετε σαφή όρια στις δυνατότητες συνεργασίας και εμβάθυνσης των σχέσεων των δύο μερών. Φαίνεται πως τόσο η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας, κατά το διάστημα του «ανοίγματος» προς το Κρεμλίνο την τριετία 1978-80, όσο και, ιδίως, η πρώτη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, έτρεφαν μάλλον υπερβολικές προσδοκίες για τις διαθέσεις της Σοβιετικής Ένωσης έναντι της Ελλάδας. Οι όποιες ελπίδες της Αθήνας για μια πιο αποφασιστική σοβιετική ανάμιξη στο Κυπριακό και την ελληνοτουρκική διαμάχη, προκειμένου να εξισορροπηθεί η απουσία πιέσεων εκ μέρους των ΗΠΑ –και γενικότερα της Δύσης– στην Άγκυρα, αποδείχθηκαν αβάσιμες. Για το Κρεμλίνο, η Τουρκία είχε πολύ σημαντικότερη γεωστρατηγική σημασία σε σχέση με την Ελλάδα (και την Κύπρο). Ακόμα και η διαβαλκανική συνεργασία ή βελτίωση των σχέσεων της Ελλάδας με τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία συντελέστηκε δίχως τη σοβιετική αρωγή, ή έστω ευλογία, αλλά υπήρξε αποτέλεσμα πρωτοβουλιών των κυβερνήσεων των βαλκανικών κρατών.

Χαρακτηριστικό είναι, πως ακόμα και έντυπα της ευρύτερης (μη κομμουνιστικής) Αριστεράς, αναγνώριζαν, ήδη πριν την εκπονή του 1983, ότι η Ελλάδα δεν θα αποκόμιζε απτά οφέλη από την όποια συνεργασία με την ΕΣΣΔ. Αφορμή υπήρξε η ιδιαίτερα χλιαρή στάση που τήρησε η Μόσχα και οι σύμμαχοί της όταν ανακηρύχθηκε το τουρκοκυπριακό ψευδοκράτος:

«Αλλά η Σοβιετική Ένωση, κυνική πάντα και ρεαλιστική στο έπακρο, δεν θα θυσιάσει τα Στενά για αμφίβολα κέρδη σε μια χώρα που τη χρεώνει η ίδια στη Δύση, ανεξάρτητα τι επιθυμεί η ίδια για τον εαυτό της».⁸³

⁸³ *Αντί*, τεύχ. 246, 25-11-1983.

Οι Σοβιετικοί αποδέχονταν ότι η Ελλάδα ανήκε οργανικά στη Δύση – ακόμα και υπό τη διακυβέρνηση Παπανδρέου– και έμεναν ικανοποιημένοι από τη συμμετοχή της χώρας στους δυτικούς οργανισμούς και την αποστασιοποίησή της εντός των οργανισμών εκείνων.

Ακόμα και οι υπογραφείσες εμποροοικονομικές συμφωνίες εν πολλοίς έμειναν κενό γράμμα, λόγω αβελτηρίας και της αδυναμίας υπέρβασης των υπερβολικών γραφειοκρατικών δυσκολιών, τόσο από ελληνικής όσο και από σοβιετικής πλευράς. Η υλοποίηση μεγάλων βιομηχανικών έργων με σοβιετική υποστήριξη/αρωγή (κατασκευή του εργοστασίου παραγωγής αλουμίνιας αλλά και εργοστασίου παραγωγής ανοξείδωτου χάλυβα, κατασκευή δικτύου φυσικού αερίου και σύνδεσή του με εκείνο του ανατολικού μπλοκ) παρέμεινε εκκρεμής. Παρότι, κατά την υπό εξέταση περίοδο, οι ελληνοσοβιετικές οικονομικές σχέσεις παρουσίασαν βελτίωση σε σχέση με το παρελθόν, είναι δεδομένο ότι δεν έφτασαν στο επιθυμητό –τουλάχιστον για την Ελλάδα– επίπεδο. Ιδίως το εμπορικό ισοζύγιο παρέμενε πάντα αρνητικό για την ελληνική πλευρά και οι ελληνικές εξαγωγές προς τη Σοβιετική Ένωση παρουσίασαν σημαντική μείωση, ιδίως στα μέσα της δεκαετίας του 1980. Παρά τις κατά καιρούς προσπάθειες και τις προσδοκίες της ελληνικής κυρίως πλευράς, ούτε η διμερής ναυτιλιακή συνεργασία αναπτύχθηκε σημαντικά.

Παρόλα αυτά, η πλήρης εξομάλυνση των σχέσεων Αθήνας–Μόσχας και η καλλιέργεια ενός θετικού κλίματος στις διμερείς σχέσεις συνέβαλε, μαζί με την παράλληλη βελτίωση των σχέσεων της Ελλάδας με άλλα κράτη του ανατολικού συνασπισμού και κυρίως του βαλκάνιους γείτονες –πρωτίστως τη Βουλγαρία–, στην παγίωση ενός υφεσιακού κλίματος στη βαλκανική. Πράγματι, η περιοχή αυτή στην πραγματικότητα δεν επηρεάστηκε από την αναβίωση και κλιμάκωση του ψυχροπολεμικού κλίματος που έλαβε χώρα κατά την υπό εξέταση περίοδο. Ήδη, λοιπόν, από τότε εδραιώθηκε και η αντίληψη στην ελληνική ηγεσία, τον Τύπο και την κοινή γνώμη ότι ο «από Βορρά κίνδυνος» είχε εκλείψει, εν αντιθέσει με τον «εξ Ανατολών κίνδυνο». Ιδίως εφόσον η ένταση στις ελληνοτουρκικές σχέσεις δεν αποκλιμακώθηκε μετά το 1974, αλλά αντιθέτως παγιώθηκε, ακόμα κι όταν αναβίωσε σε πλήρη έκταση ο ψυχροπολεμικός ανταγωνισμός των δύο μπλοκ στην Ευρώπη.

Σε κάθε περίπτωση, αξίζει να επισημανθεί ότι υπάρχει τεράστιο και δυσεξήγητο κενό στην ελληνική ιστοριογραφία –κυρίως στη βιβλιογραφία της ιστορίας της σύγχρονης ελληνικής εξωτερικής πολιτικής–

σχετικά με τις σχέσεις Ελλάδας και Σοβιετικής Ένωσης κατά την μεταπολεμική εποχή και ιδίως κατά τη μεταδικτατορική περίοδο. Γενικότερα όμως, ο ρόλος και η σημασία της Σοβιετικής Ένωσης σε ζητήματα φλέγοντα για την Ελλάδα (ελληνοτουρκικές σχέσεις, Κυπριακό, σχέσεις με βόρειους γείτονες, Μεσανατολικό, ευρωπαϊκή ασφάλεια) τείνει να αποσιωπάται, όχι μόνο στην ακαδημαϊκή κοινότητα, αλλά στον ελληνικό δημόσιο λόγο. Ωστόσο, η Σοβιετική Ένωση ήταν κι εκείνη μια υπερδύναμη με βαρύνοντα ρόλο. Συνεπώς, η μονομερής ενασχόληση με τις ελληνοαμερικανικές σχέσεις και το ρόλο των ΗΠΑ (και εν γένει της Δύσης) συχνά καθίσταται όχι μόνο αποπροσανατολιστικός, αλλά και επιστημονικά προβληματικός.